

De bestuurbare buurt. Uitdagingen voor onderzoek en beleid op het gebied van sociale menging

Justus Uitermark en Jan Willem Duyvendak*

Inleiding

Met het recente voornemen van het Rotterdamse gemeentebestuur om (allochtone) armen uit sommige 'kwetsbare wijken' of zelfs uit de stad te weren, is de discussie rond segregatie weer op scherp gezet. In dit debat tekenen zich dezelfde scheidslijnen af als in eerdere discussies over het nut van en de (juridische) mogelijkheid voor spreidingsbeleid van kansarmen of allochtonen (Veldboer & Duyvendak 2004). Aan de ene kant staan wetenschappers die met onderzoek in de hand beweren dat het niet alleen moeilijk is gemengde wijken te creëren maar dat concentratie ook niet het probleem is aangezien gemengd wonen de integratie van allochtonen of kansarmen niet of nauwelijks bevordert (Bolt, 2004; Musterd & Ostendorf, 2003a, 2003b). Mensen onderhouden doorgaans weinig contacten in de buurt. En als ze dat al doen, zoeken ze eerder mensen op met dezelfde etnische of sociaal-economische achtergrond. In die zin zijn gemengde buurten bedrieglijk: de sociale netwerken zijn er even homogeen als elders (Loopmans, 2000). Aan de andere kant staan politici die menen dat er ingegrepen moet worden in de woningvoorraad. Hoewel weinig politici pleiten voor gedwongen spreiding, kunnen de tamelijk radicale plannen van Rotterdam op heel wat steun rekenen, in ieder geval van het kabinet (De Graaf & Verdonk, 2004).

Waar deze gerichte spreidingsplannen nog omstreden zijn, bestaat er al jarenlang consensus dat menging moet worden bevorderd door middel van indirect beleid. Door het bouwen van koopwoningen in achterstandswijken en sociale woningen in voorsteden en uitleggebieden moeten meer gemengde wijken en steden ontstaan. Dit beleid van gemengd bouwen wordt al sinds 1990 gevoerd en is in de loop der jaren steeds verder geïntensiveerd. In 1997 werd met het herstructureringsbeleid een ambitieuze stedelijke vernieuwing voorgesteld: in door het beleid geselecteerde wijken moet het percentage sociale huur worden verlaagd van 65 naar 42, terwijl het aandeel koop zou moeten stijgen van 18 naar 45. Musterd (2000) heeft in dit verband gesproken van 'draconische maatregelen'. Zijns inziens hebben beleidsmakers door hun angst voor gettovorming de realiteit uit het oog verloren. Het geld dat nu aan herstructurering opgaat, zou veel beter kunnen worden ingezet voor onderwijs of arbeid.

Wie hebben er nu gelijk? Is het inderdaad waar, zoals politici beweren, dat drastische maatregelen nodig zijn? Of hebben wetenschappers gelijk en is het beleid gebaseerd op twijfelachtige veronderstellingen? In dit artikel wordt betoogd dat beide partijen op onderdelen gelijk hebben maar veelal langs elkaar heen praten omdat ze het uiteindelijk over verschillende problemen hebben (zie ook Uitermark, 2003a).

Wetenschappers menen dat politici wijken willen mengen omdat buurtgebonden achterstanden hierdoor zouden verdwijnen. Cruciaal in dit perspectief wordt dan de vraag of buurteffecten werkelijk bestaan: zijn mensen werkloos omdat ze in een bepaalde buurt wonen of wonen ze in die buurt omdat ze werkloos zijn? Aangezien veel wetenschappers menen dat buurteffecten niet of nauwelijks bestaan, ziet ze nut noch noodzaak van mengingspolitiek. Wie goed naar politici luistert, ziet echter dat ze het niet of nauwelijks over buurteffecten hebben. Of de emancipatiekansen van achtergestelde bewoners al dan niet door menging kunnen worden bevorderd, is niet hun grootste zorg. Zeker in de afgelopen paar jaren is duidelijk geworden dat politici menging om andere redenen voorstaan. Vooral veiligheid en leefbaarheid staan tegenwoordig centraal. Bestuurders zijn in eerste instantie geïnteresseerd in het *bestuurbaar* maken van een buurt.

In het navolgende nemen we aldus wetenschap en beleid kritisch onder de loep. Wij delen de kritiek van andere wetenschappers dat sociale menging vaak onnadenkend wordt

nagestreefd. Tegelijkertijd stellen we dat sociale menging wel een antwoord kan zijn op reële problemen die door zowel bestuurders als bewoners worden gevoeld: de wijk is gedesorganiseerd geraakt, de binding tussen bewoners en bestuur is verminderd, er bestaan spanningen tussen groepen. Sociale menging kan echter hooguit een onderdeel zijn van de strategieën waarmee deze problemen het hoofd worden geboden. Daarom belichten we ook andere oplossingen.

Buurteffecten

In de internationale literatuur is de laatste jaren een stroom van onderzoekresultaten gepresenteerd over de relatie tussen woonomgeving en ontwikkelingskansen (voor een overzicht, zie Sampson e.a., 2002). De vraag die in dit onderzoek centraal staat, is of er negatieve sociaal-economische buurteffecten bestaan: maakt het voor kansarme huishoudens uit of zij wonen in een gemengde of een arme wijk? Als belangrijkste hypothese geldt hierbij dat een dergelijke relatie inderdaad bestaat. Bewoners in achterstandswijken hebben doorgaans toegang tot slechte voorzieningen, moeten met elkaar concurreren voor laagwaardige werkgelegenheid en zien geen positieve rolmodellen in hun omgeving. Of al deze negatieve invloeden inderdaad de ontwikkelingskansen verminderen kan in principe worden onderzocht aan de hand van statistische analyses. Enkele Nederlandse onderzoekers hebben grensverleggend werk verricht door met grote databestanden onderzoek te doen naar de relatie tussen woonomgeving en ontwikkelingskansen. De uitkomsten van dit onderzoek laten een gemengd beeld zien. In sommige onderzoeken worden wel buurteffecten gevonden, zij het dat deze gering zijn in vergelijking met andere factoren (Ostendorf e.a., 2001). In ieder geval achten deze onderzoekers het verstandiger te investeren in onderwijs en werk dan in huisvestingsprojecten gericht op meer gemengde buurten. Recent onderzoek toont aan dat buurteffecten wel bestaan maar dat het wonen in een gemengde buurt vooral positief effect heeft op relatief kansrijke bewoners (Musterd e.a., 2003). De onderzoekers concluderen dat het nastreven van gemengde buurten bezwaarlijk beargumenteerd kan worden vanuit het perspectief van kansarme bewoners.

Statistisch onderzoek laat doorgaans in het midden wat de mechanismen zijn achter de (in)significante verbanden die worden gevonden. Kwalitatief onderzoek kan hier uitkomst bieden. Zo wordt de afwezigheid van (sterke) buurteffecten bijvoorbeeld verklaard door de geringe of zelfs negatieve contacten tussen buurtbewoners met een verschillende achtergrond (Blokland-Potters, 1998; Kleinhans e.a., 2000; Loopmans, 2000). Daarnaast wordt een reeks aan contramechanismen genoemd. In concentratie- of inkomensbuurten, zo stelt men, bestaan meer mogelijkheden voor etnisch ondernemerschap en is er een bloeiende informele sector die uiteindelijk kan dienen als springplank naar de formele economie (Bolt e.a., 1998; Burgers, 2002; Burgers & Snel 2002; Kesteloot, 1998; Kloosterman & Van der Leun, 1998; Meert e.a., 1997; Noordhoff, 2004).

Het kwalitatieve en kwantitatieve onderzoek naar buurteffecten wordt te weinig met elkaar in verband gebracht. Dat is jammer want we mogen immers verwachten dat een al dan niet significant buurteffect slechts een gemiddelde is. Het zou heel goed kunnen dat voor sommige groepen het wonen in een homogene achterstandswijk positieve effecten met zich meebrengt (bijvoorbeeld voor allochtonen die etnisch ondernemerschap ambiëren) terwijl het voor anderen negatief uitpakt (bijvoorbeeld voor bewoners die geen toegang hebben tot lokale netwerken maar wel afhankelijk zijn van relatief slechte voorzieningen). Dit is een belangrijk hiaat dat de gebruikswaarde van onderzoek voor beleid beperkt.

Recent onderzoek van Sociaal en Cultureel Planbureau gaat ook nadrukkelijk in op buurteffecten. Terwijl in tientallen grootschalige en internationale studies slechts zeer voorzichtige uitspraken worden gedaan over de mate waarin sociaal-economische buurteffecten een rol spelen, presenteren de onderzoekers van het planbureau het ene na het andere uitgesproken resultaat. Met betrekking tot sociaal-culturele integratie stellen zij bijvoorbeeld dat het wonen in een concentratiebuurt de kans verkleint dat allochtonen contact onderhouden met autochtonen (Dagevos, 2004): een duidelijk *sociaal-cultureel* buurteffect dat zich volgens de

commissie Blok (2004, p. 409) op een gegeven moment zou kunnen vertalen in een sociaal-economische achterstelling. Contacten met autochtonen worden in deze zienswijze immers gezien als een indicator voor de bronnen die aanwezig zijn in sociale netwerken. Een ander sociaal-cultureel buurteffect treedt op bij de attitudes van bewoners tegenover andere bevolkingsgroepen. Ook op dit gebied worden duidelijke buurteffecten gevonden: discriminatie en racisme komen vaker voor in achterstandswijken en ook hier versterken buurteffecten de invloed van een laag opleidingsniveau en een lage sociaal-economische status (SCP, 1994, hoofdstuk 6; De Vos & Deurloo, 1999).

Hetzelfde geldt voor *criminaliteit* en *onveiligheid*. Wittebrood en Van der Wouden laten zien dat het wonen in een achterstandswijk de kans op slachtofferschap vergroot (Wittebrood & van der Wouden, 2002). Uit weer ander onderzoek blijkt dat er ook sterke *bestuurlijke* buurteffecten zijn. Allochtonen in achterstandswijken zijn relatief achterdochtig ten opzichte van formele instituties van de Nederlandse maatschappij. Ondanks dat over dit onderwerp slechts verkennend onderzoek beschikbaar is, lijkt ook hier sprake van een onafhankelijk buurteffect dat wordt versterkt door andere variabelen (SCP, 2002, pp. 209-211). Het onderzoek van het SCP maakt duidelijk voor welke uitdaging bestuurders gesteld staan. Zij hebben te maken met relatief achterdochtige bewoners die onderling conflictueuze relaties hebben. Dergelijke ‘bestuurlijke’ buurteffecten hebben in het onderzoek tot nu toe (te) weinig aandacht gekregen. Hoe reageren bestuurders op deze problemen en wat is in een bestuurlijk perspectief de (mogelijke) rol die mengingsstrategieën kunnen spelen in achterstandswijken?

Leefbaarheid en bestuurbaarheid

Slechts weinig politici en beleidsmakers noemen mogelijke sociaal-economische buurteffecten als voornaamste reden om menging na te streven¹. Als we luisteren naar beleidsmakers hebben zij het steeds minder over de kansen van achtergestelde individuen (die gehinderd zouden worden door een eenzijdige buurtsamenstelling) en steeds vaker over de buurt als geheel. Die zou onleefbaar of onveilig worden als er teveel allochtonen of kansarmen wonen. Corporaties uiten vaak hun zorgen over de ‘balans’ in een buurt en stellen dat een instroom van hogere inkomens noodzakelijk is om een ‘neerwaartse spiraal’ te voorkomen (Camstra, 1996). Recentelijk heeft Dominic Schrijer (2003), dagelijks bestuurder van de Rotterdamse deelgemeente Charlois, vanuit sociaal-democratisch perspectief een dergelijke zienswijze uitgedragen: het water staat ons, de bestuurders van achterstandswijken in grote steden, tot aan de lippen. Spreiding is noodzakelijk om ‘overbelasting’ van de buurt en haar bestuur te voorkomen. Schrijer en andere bestuurders maken aldus een afweging op het niveau van de buurt en niet, of althans niet op korte termijn, op het niveau van individuele bewoners.

Dat individuele bewoners soms zullen moeten verhuizen (of geen woning in een bepaalde wijk zullen vinden omdat deze wijk voor hen op slot zit) is de prijs die betaald moet worden om de buurt bestuurbaar te houden en daarmee het perspectief van de rest van de bewoners te verbeteren. Dit betekent dat de belangen van sommige zittende bewoners hard kunnen botsen met de belangen van bestuurders.

Het binnenhalen van hogere inkomens wordt sinds halverwege de jaren negentig gezien als een *sine qua non* om de leefbaarheid te vergroten:

[Leefbaarheid steeds vaker wordt verbonden] met sociale segregatie en het ontstaan van concentraties kansarmen in bepaalde wijken. Het bevorderen van de leefbaarheid zou in die visie ook het tegengaan van dergelijke concentraties inhouden (Reijndorp, 1996, geciteerd in Buys, 1997, p. 7)

Bestuurders streven primair doelen na op het niveau van de buurt, zoals leefbaarheid en veiligheid. Het manipuleren van de bewonerssamenstelling, zo is hun verwachting, kan helpen deze doelen te bereiken. Veel bestuurders hebben op grond van hun ervaringen in de afgelopen

---

1

periode de conclusie getrokken dat de zittende bewoners zich niet ‘aan hun haren uit hun eigen moeras kunnen trekken’; zij maken immers de wijk onleefbaar en onbestuurbaar. Daarom moeten er koopwoningen komen voor relatief welgestelde huishoudens. Juist van de leden van de middenklasse wordt verwacht dat zij een positieve bijdrage leveren aan de buurt. Mengingsceptici hebben hier weliswaar (en terecht) tegenover gesteld dat vaak teveel verwacht wordt van de middenklasse (Blokland-Potters, 2001; Karsten & Van Kempen, 2001) maar weinigen hebben hierbij gezien wat het voordeel van een dergelijke middenklasse is vanuit het perspectief van bestuurders. Voor hen lijkt er al een wereld gewonnen als er ‘aanspreekbare’ figuren in de wijk komen wonen waarmee de bestuurders zich kunnen identificeren. Bovendien: zelfs als zij niet actief zijn in de buurt, zo is de verwachting, leveren de leden van de middenklasse tenminste geen bijdrage in negatieve zin (Uitermark, 2003b). Dat de sociale problemen hiermee slechts worden verplaatst, zullen beleidsmakers ook niet ontkennen. Maar het verdunnen van de problematiek is in hun optiek al heel wat. Onderzoekers als Bolt (2004, p. 70) die stellen dat verdunning niet hetzelfde is als een oplossing hebben dus het gelijk aan hun zijde, maar het is slechts een partieel gelijk.

Wanneer we onderkennen dat bestuurders primair de wijk weer ‘bestuurbaar’ willen maken – door met behulp van, voor bestuurders aanspreekbare, bewoners te werken aan leefbaarheid en veiligheid - wordt ook meteen duidelijk dat het beleidsmatige belang van het traditionele onderzoek naar buurteffecten beperkt is. Ook al is er geen sprake van een buurteffect, dan nog willen deze politici dat er een meer gemengde bevolking komt. We begrijpen nu ook hoe het kan dat wetenschappers sinds jaar en dag betogen dat menging zinloos is terwijl bestuurders hun mengingsstrategieën intussen alleen maar intensiveren.

In zekere zin is het onderzoek naar buurteffecten en menging blijven steken in een perspectief dat lange tijd dominant was in het minderhedenonderzoek maar recent aan terrein heeft moeten prijsgeven. Waar dat onderzoek zich nog steeds richt op de sociaal-economische emancipatie van achtergestelde groepen, staan in het debat thema’s als veiligheid, leefbaarheid, sociale cohesie, sociale stabiliteit en legitimiteit van bestuur centraal. Dat was ook de tragiek van (het vooronderzoek van) het rapport van de commissie-Blok. Terwijl de Kamer zelf besloten had dat deze commissie het beleid op de gebieden van Werken, Wonen en Weten moest evalueren – op ‘structurele’, sociaal-economische integratiefactoren –, raakte het politieke en publieke debat in de ban van vraagstukken rond veiligheid, religie en taal.

Bij dergelijke factoren is de buurt in de ogen van politici relevant, hetzij als het schaalniveau waar verschillende processen samenkomen (accumulatie), hetzij als gebied waar deze processen elkaar versterken. Oud-corporatiebestuurder Van Velzen (Nationale Woningraad, Aedes) verwoordde dit als volgt en geeft en passant een kritiek op het gangbare segregatie- en buurteffectenonderzoek:

De volkshuisvesting kan [...] wel degelijk een wapen zijn in de strijd tegen segregatie. We zetten dat wapen echter selectief in, want het voorkomen van segregatie is geen doel op zichzelf. Als we de negatieve effecten kunnen beheersen, dan valt er met segregatie prima te leven. ... Pas wanneer de onevenwichtigheid in de bevolkingssamenstelling negatieve effecten gaat hebben op het woon- en leefklimaat, wordt het tijd om actie te ondernemen. Beslissingen om de woningvoorraad in een wijk te gaan differentiëren, zullen dan ook nooit alleen genomen worden op basis van segregatie-indexen of op basis van de huidige samenstelling van de woningvoorraad in een wijk. Aanpak is pas geboden als de verhuurbaarheid of leefbaarheid, of beide, onder druk staan. (Van Velzen, 1998, pp. 53, 50)

Waar eerst aangenomen werd dat de problemen die zich op buurtniveau voordeden opgelost konden worden door de zittende bevolking cultureel te verheffen via rationalistische en sociale woningbouw (stadsvernieuwing) of door middel van maatregelen die zouden leiden tot andere en

vooral toegepaste waarden en normen (sociale vernieuwing), zien vele politici nu – en hier is niet toevallig een parallel met de algemene discussie over het minderhedenvraagstuk – geen mogelijkheden meer om met de zittende bevolking oplossingen te vinden. De latente civiele kwaliteiten van de zittende bevolking worden niet als afdoende beschouwd om het sociale management van buurten mogelijk te maken en van de middenklasse wordt verwacht dat zij het ontstane gebrek aan sociale kapitaal compenseert. De oplossing moet nu ‘van buiten’ komen. Er moet met harde hand worden gemengd (en dus gespreid).

Het ontkoppelen van buurteffecten en menging

Politici kunnen dus menging voorstaan, ook al is er geen sprake van buurteffecten. Maar is mengingspolitiek effectief? Onderzoekers stellen terecht aan de orde dat mengingsmaatregelen niet per se leiden tot minder segregatie. Dat klinkt paradoxaal maar eigenlijk ligt het voor de hand. Bewoners laten zich niet zo makkelijk sturen door beleid. Op het moment dat zij er economisch er vooruitgaan, willen zij dit vertaald zien in ruimtelijke kwaliteit. In een liberaliserende woningmarkt hebben zij daar ook kans toe. Zeker op het moment dat vrijwel alle wijken die enigszins onder het stedelijke gemiddelde blijven worden gemengd, zal herstructurering over de hele linie weinig uitmaken. Pas als huishoudens alleen in een achterstandswijk een woning kunnen kopen, zullen zij kiezen voor deze optie. Weinig bestuurders zullen echter een dergelijke keuze willen afdwingen, ook al omdat noodkopers snel weer vertrokken zullen zijn als zich elders mogelijkheden voordoen. Onderzoek van de Rekenkamer bevestigt dat de vele pogingen om segregatie te verminderen niets hebben opgeleverd (Rekenkamer, geciteerd in Musterd & Ostendorf, 2003b). Met andere woorden: mengingsstrategieën zijn wellicht begrijpelijk vanuit het perspectief van bestuurders maar niet efficiënt. Overigens werd dit ook al door het SCP erkend: het bureau stelde dat achterstandswijken nu eenmaal bestaan en dat het bouwen van luxe koopappartementen alleen maar eilanden van rijkdom zou creëren die geen betekenis hebben voor de (zittende) bewoners.

Wat moet er dan wel gebeuren in het perspectief van het vergroten van de ‘bestuurbaarheid’ van buurten en welk onderzoek kan daarbij behulpzaam zijn? We moeten op zoek naar de *mechanismen* die maken dat bepaalde effecten bij het geconcentreerd samenwonen van groepen mensen optreden. Dit is niet alleen een wetenschappelijke maar ook een beleidsmatige vraag. Immers, als we deze mechanismen kunnen achterhalen, kunnen we vervolgens de vraag stellen of het mogelijk is om te interveniëren zonder per se de bewonerssamenstelling te veranderen, met andere woorden zonder dat bewoners- en bestuurdersbelangen tegenover elkaar komen te staan.

Een belangrijk tekortkoming van buurteffectonderzoek is dat het tamelijk *statisch* is: de suggestie wordt gewekt dat een effect al dan niet optreedt omdat er veel kansarmen of allochtonen in een buurt wonen. Hier moet echter bedacht worden dat deze buurten doorgaans pas sinds enkele jaren of hooguit enkele decennia multicultureel zijn. De betreffende buurten zijn in hoog tempo ‘verkleurd’. Terecht wordt in de huidige discussies vaak gesteld dat de veranderingen in achterstandswijken zich zeer snel hebben voltrokken en dat dit geleid heeft tot gevoelens van onbehagen onder oudere bewoners. Tegenover het eerder genoemde onderzoek waaruit blijkt dat het *aandeel* etnische minderheden samenhangt met sociale spanning, toont recenter onderzoek van het SCP aan dat vooral het *tempo* waarin de buurt verandert van belang is. “Een snelle verkleuring van de buurt (leidt) tot negatieve opvattingen over en weer (...). De analyses hebben laten zien dat dit voor autochtonen te maken heeft met het feit dat men zich in deze buurten meer bedreigd voelt door etnische minderheden dan in buurten die niet zo snel van kleur veranderd zijn” (Gijsbert & Dagevos, 2004).

Daarnaast speelt een fundamentele probleem dat, zoals gezegd, in dit buurteffectenonderzoek doorgaans niet aan bod komt: de multiculturalisering² van buurten zet bestaande *instituten* onder druk (Flippen, 2001). Minderheden blijken relatief weinig te participeren in de instituties die traditioneel voor sociale controle en politieke organisatie

zorgden. In een periode waarin traditionele buurtinstituten hun rol niet langer vervullen en nieuwe instituten (nog) niet tot stand komen, ontstaat een vacuüm waarin de ontwikkeling van sociaal kapitaal wordt belemmerd.

Naast het beperkte inzicht dat klassiek buurteffectonderzoek biedt op bovenstaande factoren, zal de relevantie van dit type onderzoek de komende tijd überhaupt afnemen omdat de concentratie van groepen bewoners naar onze verwachting minder een issue zal worden. De empirie zal bestuurders en onderzoekers dwingen om te erkennen dat veel buurten nu eenmaal blijvend een hoog percentage kansarmen of allochtonen hebben. In plaats van te focussen op het spreiden (of tegenhouden) van groepen die welhaast een meerderheid van de stedelijke bevolking uitmaken, ligt de crux in de dynamiek die bestaande structuren ontworpen. Tot nu toe loopt de bevolkingsverandering ver vooruit op bestaande instituten. De cruciale vraag is hoe de multiculturalisering van buurten in goede banen kan worden geleid en of overheden op verschillende schaalniveaus in staat zijn alternatieven te bedenken voor traditionele buurtinstituten.

Op zoek naar nieuwe strategieën

Geconfronteerd met een multiculturaliserende wijk, kunnen bestuurders besluiten blanke en welgestelde groepen aan te trekken. Zo wordt de afstand tussen burgers en bestuurders verkleind en worden problemen gespreid. Een andere optie is om de achterstand en etnische achtergrond van bewoners te erkennen en te zoeken naar institutionele hervormingen die kunnen zorgen voor nieuwe vormen van sociaal kapitaal. Dit is een politiek keuze. Ten slotte bestaat er naast het hervormen van buurtinstituten en menging, een derde optie voor bestuurders: accepteren dat buurten nu minder zelforganiserend vermogen hebben en zelf meer directe invloed uitoefenen. Misschien moet wat minder aan bewoners worden overgelaten (Reijndorp, 2003). Er bestaan, kortom, grofweg drie, deels complementaire, strategieën voor bestuurders die te kampen hebben met de gevolgen van een multiculturaliserende buurt:

1. mengen
2. hervormen instituten, mobiliseren bewoners
3. accepteren en opvangen gevolgen multiculturalisering

In het volgende lichtten we deze drie strategieën toe en geven we aan wat de beperkingen en mogelijkheden van beleid en wetenschappelijk onderzoek zijn.

ad 1. Een mengingsstrategie is al gauw in strijd met de belangen van de zittende bewoners en met de belangen van andere wijken die ook kapitaalcrachtige huishoudens willen aantrekken (en niet op zwakke groepen zitten te wachten). Recentelijk worden dergelijke 'ruwe' mengingsstrategieën echter genereus gesteund door de overheid. Door de subsidies voor herstructurering, wordt nu snel voor menging gekozen over de hoofden van zittende bewoners heen. Om dit te verhelpen zou ten eerste de snelheid van herstructurering niet meer door de huisvestingsagenda moeten worden bepaald. In bijvoorbeeld de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden is het tempo van de herstructurering afhankelijk gemaakt van de sociale sector: geen ingrepen in de huisvesting zonder ingrepen in de sociale infrastructuur (Tabak, 2004). Ten tweede moeten bewoners meer zeggenschap krijgen. Bewoners moeten de kans krijgen te kiezen hoe hun buurt zich zal ontwikkelen. Dat kan via participatie maar dwingender maatregelen moeten ook worden overwogen. Zo zijn er in Engeland goede ervaringen met referenda over verkopen van huurwoningen: het bevordert discussie en de opkomst blijkt zeer hoog (Somerville, 2004). Ten derde moet herstructureringsgeld niet langer geoormerkt zijn. Als alleen geld beschikbaar is om te mengen, is het niet verwonderlijk dat veel bestuurders dit middel kiezen om de problemen te lijf te gaan. Er zouden betere afwegingen gemaakt kunnen worden op het moment dat het geld zowel voor huisvesting als voor andere doeleinden gebruikt zou kunnen worden. Ten vierde zouden de plannen voor differentiatie van het woningbestand ook meer

kunnen worden gedifferentieerd (VROM-Raad 2002, 2004). Want in welke prijsklasse wordt voor wie gebouwd? Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat nieuwe, welgestelde bewoners doorgaans niet een heel grote aanwinst zijn voor de buurt. We mogen echter verwachten dat hun bijdrage afhangt van hun eigen achtergrond en hun relatie tot de buurt. Welgestelde(re) huishoudens die hun huurwoning kopen of doorstromen binnen de buurt leveren wellicht wel een grote bijdrage. Dit is een algemeen gedeelde veronderstelling die door empirisch onderzoek moet en kan worden getest.

Er bestaat, kortom, een agenda voor onderzoek naar menging. Tegelijk moet gesteld worden dat de vraag naar menging – to do or not to do – al te lang de wetenschappelijke en beleidsdiscussie rond achterstandswijken heeft gedomineerd. Er is daarom alle reden om beter te kijken naar de twee andere mogelijke reacties op multiculturalisering.

ad 2. Hervormen instituties, mobiliseren bewoners

Het besef dat Nederland nu eenmaal een groot en groeiend aantal multiculturele wijken heeft, moet nog goed doordringen in beleid en wetenschap. Enerzijds wordt in het beleid er nog te vaak op vertrouwd dat menging soelaas zal bieden. Anderzijds heeft de wetenschap niet voldoende onderkend dat er zeer serieuze problemen bestaan in achterstandswijken. Zowel wetenschap als beleid moeten meer oog krijgen voor de wijze waarop instituties in de wijk hervormd moeten worden om een antwoord te bieden op multiculturalisering. Het onderzoek van een groep rond de sociologen Wilson en Sampson kan hierbij als voorbeeld dienen (zie o.a. Flippen, 2001; Wilson, 2003). Deze onderzoekers laten zien hoe sommige organisaties totaal worden ontworpen door multiculturalisering terwijl andere organisaties sterk blijven of verder versterkt worden. Aangezien dit onderzoek wordt uitgevoerd in de Amerikaanse context, wekt het weinig verbazing dat de rol van de overheid weinig aandacht krijgt. Het is echter duidelijk dat in de Nederlandse context opbouwwerkers, welzijnswerkers en andere professionals die op buurtniveau actief zijn een cruciale rol kunnen vervullen bij het hervormen en versterken van instituties die door multiculturalisering onder druk komen te staan (Niekerk e.a., 1989). Daar zijn ze trouwens mee bezig. Onder de noemers van sociale cohesie en sociaal kapitaal proberen zij ervoor te zorgen dat ‘de buurt’ in staat wordt gesteld zichzelf te besturen. Programma’s als Mensen maken de Stad in Rotterdam zijn erop gericht straatbewoners met elkaar in contact te brengen en zo de buurt ‘*efficacy*’ te geven. De door Stichting de Wijk opgerichte buurtpanels hebben als bedoeling supra-etnische identiteiten te ontwikkelen en nieuwe vormen van samenwerking en begrip mogelijk te maken. Dergelijke initiatieven blijken moeizaam tot stand te komen. Maar gezien de marginale rol van de sociale pijler in het grotestedenbeleid is het eigenlijk verbazend dat ze überhaupt nog van de grond komen.

Het probleem is echter dat de wetenschap noch de politiek deze activiteiten erg serieus nemen. In het rapport van de commissie-Blok werd in het geheel geen aandacht besteed aan de rol van het welzijnswerk. In de politiek is het tegenwoordig heel normaal om zorg voor culturele diversiteit af te doen als typisch voor een ‘welzijnswerkersmentaliteit’. Juist de professionals en bewoners die zich inspinnen voor een goed dat even schaars als gewild lijkt – positief intercultureel samenleven – worden nauwelijks ondersteund of erkend. We beweren niet dat al deze initiatieven per se de gewenste resultaten zullen opleveren maar het is wel duidelijk dat op dit moment niet eens serieus de vraag wordt gesteld hoe opbouwwerkers, jeugdwerkers, actieve bewoners en vrijwilligersorganisaties kunnen bijdragen aan de sociale problemen waar nu vooral fysieke oplossingen voor worden aangedragen. Er bestaat bijvoorbeeld nauwelijks onderzoek naar initiatieven voor interculturele interactie en sociale cohesie – een groot contrast met het herstructureringsbeleid. Een belangrijke vraag is bijvoorbeeld wat precies de relatie is tussen bindend en overbruggend sociaal kapitaal (vergelijk Putnam, 2000). Veel projecten die nu worden opgestart zijn nadrukkelijk gericht op overbruggend kapitaal. De indruk bestaat dat teveel bindend kapitaal binnen groepen de interactie en integratie van etnische minderheden remt. Het is echter de vraag of dit werkelijk zo is. Er zijn diverse aanwijzingen dat ontwikkeling binnen eigen kring op de langere termijn integratie in de Nederlandse samenleving als geheel

kan bevorderen (Fennema & Tillie, 1999). Zelfs als bindend kapitaal niet leidt tot meer integratie, zou het wel een rol kunnen spelen bij het bevorderen van *efficacy*: relaties binnen groepen kunnen immers bijdragen aan sociale controle en politieke organisatie. Deze vragen naar de rol van verschillende vormen van sociaal kapitaal zijn tot nu toe eigenlijk alleen ideologisch benaderd: ofwel men waardeert groepsvorming langs etnische lijnen ofwel men zet juist in op een nieuwe, territoriale identiteit.

Een ander belangrijk hiaat in de kennis over multiculturalisering van buurten betreft de mogelijke rol van bewoners. Tot nu toe hebben bestuurders allerlei vormen van beleid bedacht, vaak in samenspraak met een beperkte groep actieve bewoners. Het is hoog tijd dat, voordat opnieuw allerlei vormen van samenwerking tussen bewoners en beleid worden voorgesteld, systematisch wordt nagegaan wat het draagvlak is onder bewoners. Willen zij wel bij beleid betrokken worden? En zo ja, op welke manier? Het is illustratief dat juist in Rotterdam, een stad die bewonersparticipatie altijd hoog in het vaandel heeft gehad, vroeger beleid zo ter discussie staat. Momenteel is in deze stad, net als elders, een zoektocht gaande naar nieuwe vormen van publiek-private samenwerking. Tot nog toe lijken de prioriteiten van het beleid daarbij de agenda te bepalen. Een uitzondering betreft de denkbeelden van verontruste autochtone buurtbewoners: die klinken tegenwoordig sterk door in het politieke debat (Prins, 2004). Dit zijn echter, hoe belangrijk ook, specifieke denkbeelden die niet representatief hoeven te zijn voor wat er in een buurt speelt. Aangezien de meerderheid van de bewoners in stedelijke achterstandswijken binnenkort een allochtone afkomst heeft, ontstaat de noodzaak na te gaan hoe binnen deze zeer diverse groep wordt gedacht over veranderingen in de buurt en de rol van bewoners daarbij.

ad 3. Accepteren en opvangen gevolgen multiculturalisering

Uit bovenstaande kan niet worden afgeleid dat, als burgers zich nu maar zelf zouden organiseren, de overheid zich kan terugtrekken.

Het zou namelijk goed kunnen dat veel buurtbewoners heterogene en conflicterende opvattingen hebben over de buurt en zich simpelweg niet aangesproken voelen om te participeren in de instituties die door het beleid worden gecreëerd. Eén oplossing voor dit probleem werd zojuist al genoemd: hervorm instituties zodat wel draagvlak ontstaat. De kans is echter reëel dat deze oplossing, althans op korte termijn, niet afdoende is. Ook is het de vraag voor wie dit beleid precies een oplossing zou moeten opleveren. Zoals gezegd, ervaren bestuurders problemen die bewoners misschien wel raken maar niet hun prioriteit hebben.

In de discussie is tot nu toe teveel de indruk gewekt dat beleid effectief en finaal de grote problemen kan aanpakken. Deze maakbaarheidsambities zijn misplaatst. In feite onttrekken veel bewoners en processen in achterstandswijken zich aan lokaal beleid. Veel bewoners zullen niet gemobiliseerd worden en zullen langs elkaar heen blijven leven. Ook zal het aandeel kansarme groepen in de bevolking niet noemenswaardig worden verminderd door beleid ten aanzien van buurtinstituties of de bewonerssamenstelling. Hier doet zich de vraag voor of nu niet teveel nadruk wordt gelegd op grote maatschappelijke problemen die tot uitdrukking komen in achterstandswijken en te weinig op de meer banale vormen van beleidsfalen die veel bewoners een doorn in het oog zijn (Blok, 2004, p. 409). Misschien moet geaccepteerd worden dat een normale dosis handhaving en uitvoering in achterstandswijken niet volstaat en dat dus wat vaker het vuilnis moet worden opgehaald, de speeltuin moet worden opgeknapt en de straat moet worden gepatrouilleerd.

Conclusie

Wetenschappers investeren veel tijd in het vaststellen van buurteffecten. Maar of ze nu wel of niet kunnen worden vastgesteld, buurteffecten blijken uiteindelijk niet zo relevant voor bestuurders. Wordt het bestaan van buurteffecten al vastgesteld, dan impliceert dat nog niet dat dus menging moet worden nagestreefd. Zo kunnen die effecten ook afnemen als succesvol geïnvesteerd zou worden in, bijvoorbeeld, onderwijs of criminaliteitsbestrijding. Omgekeerd geldt dat het niet bestaan van buurteffecten niet per se mengingsstrategieën uitsluit. Ook als er

‘alleen maar’ een cumulatie van problemen is, kan het voor bestuurders rationeel zijn om een meer gemengde bevolking na te streven. Daarmee zou bijvoorbeeld bereikt kunnen worden dat de druk op de voorzieningen in de buurt vermindert. De vraag is dus niet of er buurteffecten zijn en of die verholpen kunnen worden door menging. De vraag is hoe problemen in de buurt het meest efficiënt aangepakt kunnen worden.

Een eerste observatie in dit verband is dat problemen vaak herleid kunnen worden tot de snelle veranderingen in een buurt (zie ook Gijsberts & Dagevos 2004). De uitdaging voor beleid en wetenschap is dan ook om na te gaan hoe dergelijke veranderingen in goede banen geleid zouden kunnen worden. Welke instituties en beleidsmaatregelen hebben we nodig om te zorgen dat de dynamiek in achterstandswijken niet leidt tot een neerwaartse spiraal?

Er moet veel beter worden gekeken naar de verschillende manieren waarop buurten met snelle verandering kunnen omgaan. Vooral buurten die ondanks hun multiculturele samenstelling *efficacy* blijken te hebben zijn hier interessant. Het zou best kunnen, zoals bijvoorbeeld corporatiedirecteur Martien Kromwijk (*Rotterdams Dagblad*, 12 april 2002) en Smakman & Musterd (1999) vermoeden, dat etnische homogene buurten goed functioneren, juist doordat er dan draagvlak bestaat voor allerlei instituties en communicatieproblemen beperkt blijven tot een beperkt aantal groepen. Het zou echter evengoed kunnen dat buurten waar geen meerderheden voorkomen op de lange termijn instituties kunnen ontwikkelen die het samenleven in de buurt bevorderen. Deze vragen kunnen niet met statisch onderzoek worden beantwoord, een historische en institutionele analyse biedt meer inzichten.

Wat betreft beleid geldt dat lokale variëteit schijnbaar universele succesformules zal ondermijnen. Wel kan worden gezegd wat de goede randvoorwaarden zijn: de mogelijkheid om op de buurt toegesneden keuzes te maken in de verhouding tussen fysieke en sociale uitgaven én een grote(re) invloed van bewoners en professionals op de huisvestingsagenda. De agenda van bestuurders en bewoners moet meer parallel gaan lopen. In zekere zin komt het er hier op aan de idealen van ‘integraal beleid’ serieus te nemen. De ‘sociale agenda’ van stedelijke vernieuwing houdt nu vooral nog in dat het proces van uitplaatsing en verhuizing soepel verloopt. Daar moet snel verandering in komen.

Noot

* Drs. Justus Uitermark studeerde sociale geografie en is verbonden aan de Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijke Onderzoek (Universiteit van Amsterdam) waar hij promotieonderzoek doet naar de invloed van het integratiedebat op stedelijk en buurtbeleid. Correspondentie: E-mail: j.l.Uitermark@uva.nl;

Prof. dr. Jan Willem Duyvendak is als hoogleraar Sociologie verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

¹ Het is opvallend dat politici deze stelling vaak verdedigen door te beweren dat tot nu toe niet of te weinig geïnvesteerd is in beleid tegen segregatie (bijvoorbeeld Fortuyn, 2002; Verhagen, 2004). Gebrek aan kennis over het herstructureringsbeleid lijkt ertoe te leiden dat men ten onrechte aanneemt dat de keuze simpelweg is of wel of niet beleid gevoerd wordt tegen segregatie. Zelfs een goed ingevoerde auteur als Margo Trappenburg (2003, p. 317) stelt dat er geen ambitieus desegregatiebeleid in Nederland bestaat. Aangezien zij dergelijk beleid wel legitiem zou vinden, stelt zij dat quota's en dergelijke niet werken en dat “it would be much better to lure people into mixed neighbourhoods, without having to take recourse to legal instruments” (*Ibid.*). Met andere woorden: zij pleit voor beleid dat allang bestaat.

² Kleinmans e.a. (2000) en Uitermark (2003b-c) bespreken de motieven van beleidsmakers die menging nastreven. Vanzelfsprekend speelden en spelen mogelijke sociaal-economische buurteffecten wel een rol bij discussies rond sociale menging. Een rapport dat van enig belang is geweest bij het formuleren van het herstructureringsbeleid, is het advies dat is uitgegeven door de Raad voor de Volkshuisvesting (1996) waarin op alarmerende toon wordt gesproken over de

gevaaren van gettovorming voor kwetsbare groepen. Ook daar is leefbaarheid echter minstens even belangrijk als buurteffecten. Een recente auteur die een zwaar accent legt op sociaal-economische buurteffecten is Arie van der Zwan. Hij stelt dat investeringen in onderwijs weinig zin hebben op het moment dat verbeteringen in de woonomgeving uitblijven (Van der Zwan, 2003).

³ We kiezen bewust voor de term multiculturalisering in plaats van verkleuring. De term verkleuring suggereert een tegenstelling tussen allochtonen en autochtonen. Ondanks dat die tegenstelling sterk beleefd wordt in veel achterstandswijken, zijn er doorgaans ook andere scheidingslijnen, onder andere tussen verschillende groepen van allochtone afkomst of binnen verschillende etnische groepen.

Dankbetuiging

Delen van dit artikel zijn afkomstig uit een essay over homogene en heterogene buurten dat beide auteurs schreven als voorstudie voor het onlang verschenen advies *Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland* (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2005).

Literatuur

Blok, S. (2004). *Bruggen bouwen*. Den Haag: Sdu.

Blokland-Potters, T. (1998). *Wat stadbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.

Blokland-Potters, T. (2001). Middenklassers als middel: het grotestedenbeleid en de betekenis van midden- en hogere inkomensgroepen voor grootstedelijk sociaal kapitaal. Beleid & Maatschappij, 28(1), 42-53.

Bolt, G. (2004) Over spreidingsbeleid en drijfzand. Migrantenstudies, 20(2), 60-73.

Bolt, G., J. Burgers & R. van Kempen (1998). On the social significance of spatial location; spatial segregation and social inclusion. Netherlands Journal of Housing and the built Environment, 13(1), 83-96.

Burgers, J. (2002). Opvanghuis stad. De integratie van migranten in grote steden. Transnationaal Nederland. Immigratie en integratie. In Het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme (pp.115-134). Amsterdam: WBS/de Arbeiderspers.

Buys, A. (1997). *De ideale mix? Een verkenning van visies, feiten en verwachtingen ten aanzien van de bevolkingssamenstelling van buurten en wijken*. Amsterdam: Rigo.

Camstra, R. (1996). *Verder dan de voordeur: woningcorporaties en de leefbaarheid van wijken in Nederland*. Almere: Nationale Woningraad, afdeling Onderzoek en Ontwikkeling.

Dagevos, J. (2004). Gescheiden werelden? De etnische signatuur van vrijetijdscontacten van minderheden. Paper voor de Sociaal-wetenschappelijke Studiedagen, 22/23 april. Amsterdam: SISWO.

Duyvendak, J. W. (1999). Wilde wijken. Over natuurlijke omgevingen en het gedogen van gekte. In G. van Oenen (red.) Ongeregelde orde. Gedogen en de omgang met wilde praktijken (pp. 99-115). Amsterdam: Boom.

Fennema, M. & J. Tillie (1999) Political participation and political trust in a multicultural democracy. Civic communities and ethnic networks in Amsterdam. Journal of Ethnic and Migration Studies, 25.4, 703-726.

Flippen, C. (2001). Neighborhood transition and social organization: the white to Hispanic case. Social Problems, 48(3): 299-321.

Fortuyn, P. (2002). *De puinhopen van acht jaar Paars*. Uithoorn: Karakter Uitgevers.

Gijsberts, M. en J. Dagevos (2004). Concentratie en wederzijdse beeldvorming tussen allochtonen en autochtonen. Migrantenstudies, (3), 145-168.

Karsten, L. en E. v. Kempen (2001). Middenklassegezinnen in herstructureringswijken. Beleid & Maatschappij, 28(1), 18-29.

- Kesteloot, C. (1998). Over de beperkingen van sociale mix als beleidsstrategie. Planologisch Nieuws, 18(3), 143-147.
- Kleinhans, R., L. Veldboer & J.-W. Duyvendak (2000). *Integratie door differentiatie? Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Kloosterman, R. & J. van der Leun (1998) Just for starters: commercial gentrification by immigrant entrepreneurs in Amsterdam and Rotterdam neighbourhoods. Housing Studies, 14(5), 659-677.
- Loopmans, M. (2000). Het bedrog van de buurt. Agora, 16(3), 26-28.
- Meert, H., P. Mistiaen & C. Kesteloot (1997). The geography of survival: household strategies in urban settings. Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie, 88(2), 169-181.
- Ministerie van VROM (1997). *Nota stedelijke vernieuwing*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Musterd, S. & W. Ostendorf (2003a) Spreiden helpt kansarmen niet. *Trouw*, 10 september
- Musterd, S. & W. Ostendorf (2003b) Integratie lukt ook zonder spreidingsbeleid. *Trouw*, 25 februari
- Musterd, S. (2000). Ruimtelijk beleid bevordert maatschappelijke integratie niet. Geografie, 9(4), 12-13.
- Musterd, S., W. Ostendorf & S. de Vos (2003). Neighbourhood effects and social mobility: a longitudinal analysis. Housing Studies, 18(6), 877-892.
- Niekerk, M. van, T. Sunier & H. Vermeulen (1989) *Bekende vreemden. Surinamers, Turken en Nederlanders in een naoorlogse wijk*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Noordhoff, F. (2004). Stedelijke netwerken: bron of belemmering? Het sociaal kapitaal van Kaapverdianen in Rotterdam Delfshaven. Agora, 20(3), 24-26.
- Ostendorf, W., S. Musterd & S. de Vos (2001) Social mix and the neighbourhood effect. Policy ambitions and empirical evidence, Housing Studies. 16(3), 371-380.
- Priemus, H., P. Boelhouwer & H. Kruythoff (1998). Dutch urban policy: a promising perspective for the big cities. International Journal of Urban and Regional Research, 21(4), 677-690.
- Prins, B. (2004). *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep (Tweede editie).
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2000) *Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur*. Den Haag: RMO.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005) *Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland*. Den Haag: RMO
- Raad voor de Volkshuisvesting (1996). *Advies inzake leefbaarheid, ruimtelijke segregatie en volkshuisvesting*. Den Haag: RAVO.
- Reijndorp, A. (2003). Een samenloop van omstandigheden. Stedelijke vernieuwing in de netwerkstad. Ruimte in Debat, 1(2), 2-11.
- Sampson, R., J. Morenoff & T. Gannon-Rowley (2002). Assessing 'neighborhood effects': social processes and new directions in research. Annual Review of Sociology, 28(1), 443-478.
- Schrijer, D. (2003). Het integratievraagstuk van Charlois - Het gaat onze draaglast te boven!. Socialisme en Democratie, 60(10-11), 56-64.
- SCP (1994). *Rapportage minderheden 1994: ruimtelijke spreiding van allochtonen: ontwikkelingen, achtergronden*. Den Haag: Sdu.
- SCP (1995). *Rapportage minderheden: concentratie en segregatie*. Rijswijk: SCP.
- SCP (2002). *Zekere banden: sociale cohesie, veiligheid en leefbaarheid*. The Hague: SCP.
- Smakman, N. & S. Musterd (1999). Buurtaanpak berust op verkeerde diagnose: homogeniteit in plaats van heterogeniteit. Tijdschrift voor de Volkshuisvesting, 3, 5: 27-34.
- Somerville, P. (2004) Transforming council housing. Paper gepresenteerd tijdens de Housing Studies Association conference, Sheffield Hallam University, 15-16 April 2004.

- Tabak, L. (2004). Het sociale tegenoffensief van Geuzenveld-Slotermeer. Tijdschrift voor de Sociale Sector, 58(4), 12-15.
- Trappenburg, M. (2003). Against segregation: ethnic mixing in liberal states. Journal of Political Philosophy, 11(3), 295-319.
- Uitermark, J. (2003a). De verleiding van sociale menging. Rooilijn, 36(5), 224-229.
- Uitermark, J. (2003b). 'Social Mixing' and the Management of Disadvantaged Neighbourhoods: The Dutch Policy of Urban Restructuring Revisited. Urban Studies, 40(3), 531-549.
- Uitermark, J. (2003c). *De sociale controle van achterstandswijken. Een beleidsgenetisch perspectief*. Amsterdam: Knag.
- Veldboer, L. & J.W. Duyvendak (2004). Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld. Sociologische Gids, 51 (1), 36-52.
- Velzen, N. v. (1998). De rol van woningcorporaties in de strijd tegen ruimtelijke segregatie. In H. Priemus and E. Philipsen (red.). *Naar een ongedeelde stad. Volkshuisvestingsbeleid als wapen in de strijd tegen ruimtelijke segregatie* (pp. 49-54). Delft: Delft University Press
- Verhagen, M. (2004). Integratiebeleid was vrijblijvend en passief. *NRC Handelsblad*, 14 januari
- Vos, S. d. & R. Deurloo (1999). Right extremist votes and the presence of foreigners: an analysis of the 1994 elections in Amsterdam. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 90(2), 129-141.
- Wilson, W.J. (2003) *The Roots of Racial Tension: Urban Ethnic Neighborhoods*. On-line: <http://globetrotter.berkeley.edu/macarthur/inequality/papers/WilsonRacialTension.pdf> (bezocht: 11 augustus, 2004)
- Wittebrood, K. & R. van der Wouden (2002). Criminaliteit: concentratie of cumulatie? Is er een verband tussen economische status van een buurt en criminaliteit? Rooilijn, 35(9), : 433-439.
- Zwan, A. van de (2001). Het klassieke drama van een nieuwe maatschappelijke onderklasse. Over allochtone (onderwijs)kansen. Socialisme en Democratie, 58(4), 131-146.